

Топос і хронос психології особистості

УДК 316.6.4

Олена Злобіна

ЧАС ОЧІКУВАНЬ У ПРОСТОРІ САМОПОЗИЦІОНУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ

У статті здійснена спроба операціоналізації процесу самопозиціонування особистості на перетині часових і просторових координат з подальшою перевіркою запропонованих показників на матеріалі даних емпіричних досліджень. На основі аналізу емпіричних даних з'ясовано необхідність врахування у теоретичному моделюванні топосу і хроносу особистості різних перспектив у формуванні суб'єктивних значень щодо оцінки самоздійснення.

Ключові слова: особистість; життєвий простір; життєві шанси; очікування; соціальна позиція.

Хоча сама ідея розгляду особистості на перетині часових і просторових координат наразі загальноприйнята, реальне поєднання часу та простору життя в дослідженнях не така проста справа. На нашу думку, вона має бути осмислена з точки зору операціоналізації відповідних вимірів в конструктах, які надалі можна буде поєднати в єдиному дослідженні. Певні можливості надає в цьому сенсі звернення до проблеми самореалізації, яка може бути представлена за допомогою певних індикаторів, що можуть стати її референтами у часовому та просторовому вимірах.

Почнемо з низки постулатів.

1. Можливості самоздійснення визначаються наявністю свободи вибору.
2. Наявність життєвих шансів в соціальному середовищі є важливою передумовою для самореалізації та досягнення успіхів.

Виходячи з цього в якості індикатора можливостей самоздійснення можна розглядати життєві шанси.

3. Щоб реалізувати шанси, що надаються суспільством, людині потрібно володіти певним особистісним потенціалом і докладати істотні зусилля.

Отже, міру самоздійснення можна визначити на перетині поєднання "життєвих шансів" і "життєвих результатів".

4. Життєві шанси та життєві результати можна розглядати у зовнішньому та внутрішньому вимірах.
5. Життєві шанси визначаються

В соціальному просторі:
об'єктивно – оцінкою доступності зовнішніх можливостей;

суб'єктивно – мірою доступу до зовнішніх можливостей.

В суб'єктивному просторі:

об'єктивно – мірою розвитку особистісного потенціалу;

суб'єктивно – очікуваннями та домаганнями.

6. Життєві результати визначаються:

в об'єктивному вимірі – оцінкою досягненого іншими суб'єктами (статусні характеристики, повага оточення тощо);

в суб'єктивному вимірі – самооцінкою досягнутого (задоволеність життям, позитивний емоційний стан).

Життєві шанси – це свого роду "матриці", що дозволяють, з одного боку, реалізувати такі ціновані принципи вільного вибору для індивідуума, а з іншого – врахувати правила гри, сформульовані суспільством.

Соціальний вимір життєвих шансів пов'язаний із соціологічною традицією (М. Вебер), в якій вони розглядаються як шанси індивіда на володіння частиною економічних і культурних благ, що надаються суспільством. Розподіл цих благ поляризований в соціальному просторі, де життєві шанси індивіда визначають різні статусні характеристики. Їхній вплив на доступ до життєвих шансів має сукупний характер. Наприклад, від місця народження значною мірою залежать якість освіти, майбутні зв'язки, рівень доходу й інші чинники, що впливають на статус індивіда в майбутньому.

Особистісний вимір життєвих шансів пов'язаний із психологічною традицією, в якій оцінка можливостей для індивідуального розвитку розглядається крізь призму концептів "очікування" та "домагання".

Життєвий простір утворюється на перетині соціального і особистісного вимірів. Об'єктивні зовнішні можливості сприяють формуванню вищого потенціалу самореалізації. Наприклад, підтверджено, що чим вищий соціальний статус сім'ї, тим вище підлітки оцінюють свої життєві шанси в порівнянні з однолітками, тим більше серед них тих, хто висловлює готовність узяти на себе відповідальність за своє життя. З іншого боку, емпірично з'ясовано, що рівень самореалізації часто відстає від ступеня потреби в самореалізації. Йдеться про суперечність між достатньо сильною потребою в самореалізації і низькою оцінкою можливостей для її задоволення в існуючому соціальному просторі [1].

Хоча досі ми розглядали ситуацію радше у позитивістському ключі, зв'язок, про який йдеться, може бути витлумачений і феноменологічно. Так, за Ясперсом, екзистенція висвітлюється в ситуаціях турботи і страждання і особливо в межовій ситуації, яка, за словами Ясперса, подібна до непорушної стіни – ми натрапляємо на неї, ми не в змозі нічого змінити; стіна стає єдиною з нашим наявним буттям. Ситуація, в яку людина поміщена, завжди має певні межі: індивід - це чоловік або жінка, людина молода або стара; життєві шанси і обставини її життя унікальні, але теж обмежені. А визначеність меж, підкреслює Ясперс, різко контрастує з ідеєю про людину взагалі, про необмеженість її сил і можливостей, що викликає в індивіда тривогу і стурбованість.

З позицій гештальту та сама проблема є ключовою в концепції "життєвого простору" (К. Левін), суть якої становить ідея про безперервну взаємодію потреб, мотивації людини і умов середовища, що сприяють або перешкоджають досягненню її мети. Середовище в трактуванні К. Левіна є поведінковим середовищем Кофки, тобто середовищем, що сприймається людиною, хоча він не заперечує і впливу об'єктивного середовища на поведінку особи. В цьому ж контексті можна згадати "прес середовища" Г. Мюррея, який констатував, що потреби й особистісні характеристики людини разом з таким пресом рівною мірою зумовлюють як задоволеність своєю позицією у життєвому просторі, так і негативні переживання, що виникають внаслідок депривації потреби в самореалізації особистості.

Водночас в соціологічній традиції маємо теоретичні спроби довести, що не лише особистість обумовлена межами простору (П. Бурдьє). Фактично саме існування соціального простору нерозривно пов'язано з його сприйняттям особистістю. З одного боку, сприйняття структуровано об'єктивно, тобто умовами мешкання, соціальним становищем і походженням, з іншого - суб'єктивно, ціннісним світом, диспозиціями, іміджем, вподобаннями й іншими атрибутами символічного простору.

Зосередимося на суб'єктивному вимірі життєвого простору, який у площині шансів може бути представлений таким референтом, як очікування, а у площині результатів самооцінкою досягненого. Ці референти відбивають часовий та просторовий виміри життєвого простору. Дослідження зв'язку між ними і має показати, як само поєднуються хронос і топос особистості.

Почнемо з проблеми операціоналізації концепту очікувань. Вона залежить від того, що саме намагається дослідити теоретик. Існують кілька підходів до визначення очікувань. Вони можуть розглядатися як фаза сприйняття (Д. Брунер, Е. Брунsvік, З. Мессик, До. Солдей, Е. Толмен, Х. Хекхаузен, Д. Мак-Клелланд) або емоційний стан (І. Лінгард, О. Маурер, Я. Рейковський). Ми розглядаємо їх у площині співвідношення мети суб'єкта і реальностей навколишнього світу (Ф. Хоппе, Л. Фестінгер, І. Аткинсон, М. Ірвін, К. Левін). Відповідно наша операціоналізація конструкту спирається на трактування поняття "очікування" як суб'єктивної оцінки вірогідності досягнення того або іншого результату.

Найчастіше відповідні психологічні експерименти проводилися в лабораторних умовах, а отже феномен очікувань досліджувався поза соціальним контекстом. Оскільки нашим завданням є якраз поєднання внутрішнього і зовнішнього вимірів самоздійснення, ми пропонуємо застосувати в якості референта очікувань узагальнений показник, який визначає загальну оцінку шансів на здійснення самореалізації. Особистість має оцінити власні шанси домогтися успіху в житті за допомогою п'ятибальної шкали (від 1 – повне заперечення до 5 – повне визнання наявності відповідних шансів).

Що ж до суб'єктивної оцінки життєвих результатів, то зазвичай вона вимірюється за допомогою з'ясування рівня задоволеності життям. Проте, зважаючи на те, що задоволеність життям в цілому є результатом багатьох чинників, відповідний показник може бути конкретизований стосовно задоволеності людини своїм становищем у соціальному просторі. В опитуваннях для цього, як правило, застосовується таке проективне питання: *"Уявіть собі, що на сходинах деякої "драбини" розташовані люди з різним становищем у суспільстві: на найнижчій (1) – ті, хто займає найнижче становище, а на найвищій (10) – ті, хто займає найвище становище. На яку з цих сходинок Ви поставили б себе?"*

Застосування запропонованих референтів у масовому опитуванні дає можливість довести чи спростувати зв'язок між різними вимірами життєздійснення та визначити, які середні значення задоволеності загально на певний момент у певних соціальних умовах. Подібне завдання було вирішено нами на основі аналізу результатів загальноукраїнського опитування Інституту соціології НАНУ та аналізу даних третьої хвилі "Європейського соціального дослідження" (European Social Survey – ESS), в якому беруть участь більше 20 європейських країн. Обидва опитування було здійснено у 2006 році¹.

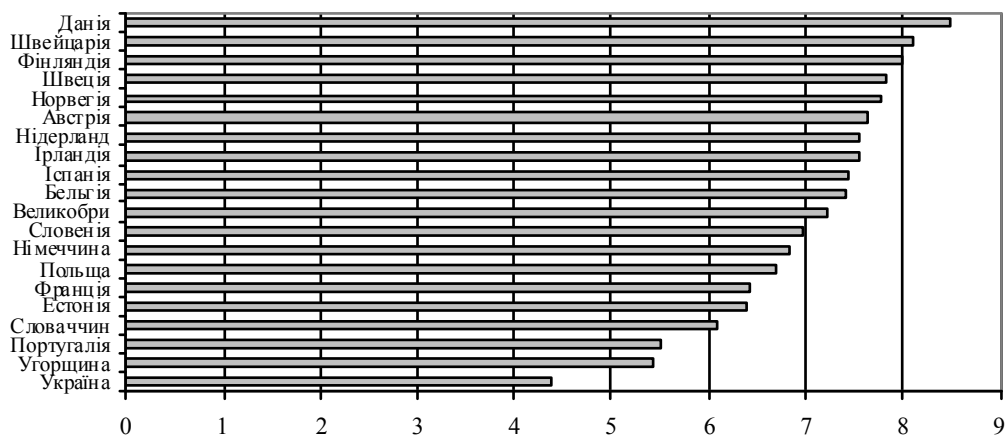
Виявляється, що зв'язок між цими показниками досить тісний і має однаковий вектор в усіх країнах. Проте середні значення показника значною мірою відрізняються. Розглянемо спочатку українські реалії.

Загалом кількість тих, хто вважає, що не має шансів на успіх в Україні, практично удвічі перевищує кількість тих, хто такі шанси для себе вбачає (43% проти 23%). Решта не визначилася з відповіддю. Дуже суттєво впливає на очікування вік. У молоді до 30 років відсутність шансів досягти успіху зафіксовано лише у 21% опитаних, натомість сподівання на наявність таких шансів має 45%. Крім того, статистично значуща відмінність зафіксована між групами, що проживають у містах та селах, та між людьми з різним рівнем освіти. Отже, підтверджується суттєвий вплив соціальних регуляторів на оцінку шансів на самореалізацію. Відтак не дивно, що зв'язок між загальною оцінкою свого становища на соціальній драбині та уявленням про досяжність життєвого успіху також прямий і доволі сильний ($r = 0,422$). Ті, хто дає низьку оцінку власним шансам самоздійснення, позиціонують себе найчастіше на соціальній драбині між 3-ю та 4-ю сходинками, а ті, в кого очікування високі, перебувають в середньому на 5-й сходинці. Фактично в особистісному вимірі це означає значний тиск соціальних обмежень, які блокують процеси самоздійснення значної частини населення. Проте оскільки сам факт суперечності між зовнішніми можливостями та внутрішніми бажаннями має загальну природу, визначити міру блокування можна лише в порівняльному контексті. Застосуємо для цього дані Європейсь-

¹ В українському опитуванні брало участь 1800 респондентів, що репрезентували населення віком від 18 році за ознаками статі, віку, освіти, місця проживання. В опитуваннях третьої хвилі ESS, брали участь 23 країни: Загальна кількість опитаних в усіх країнах 42999 осіб. В Україні було опитано 2002 респондента.

кого соціального дослідження. З метою ширших узагальнень для оцінки життєвих результатів застосуємо надалі показник задоволеністю життям загалом.

Ми вже зазначали, що самооцінка соціального самопочуття має комплексний характер і охоплює такі складники, як: оцінка зовнішніх умов (сприйняття ситуації в країні і часі, у якому людині доводиться жити); оцінка внутрішніх станів (здоров'я, настроїв, почуття щастя, оптимізму); сприйняття власного становища в існуючих соціальних умовах (оцінка позиції в соціальному просторі). Спробуємо розглянути дію всіх цих складників і визначити їх внесок у формування загального рівня задоволеності життям в Україні. Почнемо з інтегральної характеристики задоволеності (рис.1)². Відповідаючи на запитання "Якщо зважити на всі обставини, наскільки Ви в цілому задоволені своїм сьогоднішнім життям?", респонденти мали дати оцінку за 10-бальною шкалою. Як бачимо, Україна – єдина серед країн-учасниць, в якій загальна оцінка виявилася нижчою 5 балів (відмінність від усіх країн є статистично значущою).

Рис.1 Рівень задоволеності життям за даними третьої хвилі опитування ESS*

*середнє значення за шкалою від 0 – повністю незадоволений до 10 – повністю задоволений

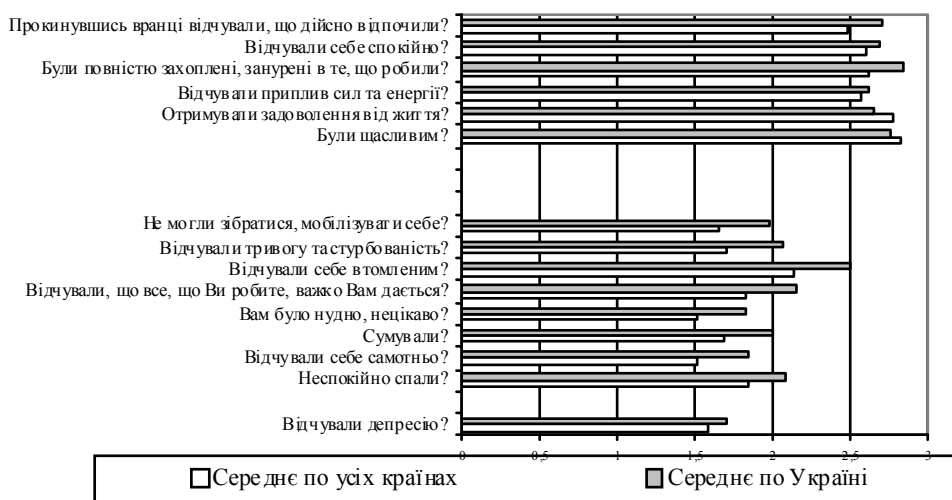
Водночас слід зазначити, що розгляд цього показника у довготерміновій перспективі дає підстави говорити про досить активну динаміку. Дійсно, за даними моніторингу Інституту соціології НАНУ загальна кількість задоволених у 2005 та 2006 році залишалася практично однаковою (близько 30%), але у 2008 році зросла майже на 6%, а загалом від 2002 року збільшилася більш ніж удвічі. Фактично це означає, що "пресередовища" постійно потроху зменшувалася.

² Порівняння виконані за допомогою процедури однофакторного дисперсійного аналізу (ANOVA) з використанням критерія Уоллер-Дункана ($p < 0,05$).

Проте, попри зростання, рівень задоволеності життям залишається досить низьким порівняно з іншими європейськими країнами. Що ж означає такий розрив? Дані ESS свідчать, що низький рівень задоволеності життям в Україні має дійсно комплексну природу й утворюється внаслідок дії як зовнішніх, так і внутрішніх чинників.

Розглянемо насамперед показник, який ми умовно позначили як внутрішньоемоційну складову задоволеності. В інструментарії третьої хвилі опитування було використано низку індикаторів, які дозволяли оцінити рівень емоційної напруженості, тривоги, депресії. Респондентам пропонували оцінити, скільки часу протягом останнього тижня вони перебували у певних емоційних станах. Оцінка здійснювалася за 4-бальною шкалою, де 1 означало "ніколи або майже ніколи", 2 – "меншу частину часу", 3 – "більшу частину часу", 4 – "весь або майже весь час".

Картина виявилася досить суперечливою (рис.2). За деякими позитивними ознаками емоційних станів середні по Україні перевищують середній показник по всіх країнах-учасницях (відчуття спокою, захоплення роботою, нормальний щоденний відпочинок) або принаймні перетинають позначку 3,5 бали, тобто тяжіють до варіанту – відчував "більшу частину часу". Серед цих показників знаходяться і такі, як "отримувати задоволення від життя" та "був щасливим". Отже, загальна задоволеність життям не кореспондується прямо із задоволеністю повсякденним життям. Як бачимо, можна більшу частину часу відчувати себе задоволеними і водночас бути незадоволеним життям. Можна водночас відчувати зранку, що ви гарно відпочили, проте більшу частину часу відчувати себе втомленим.

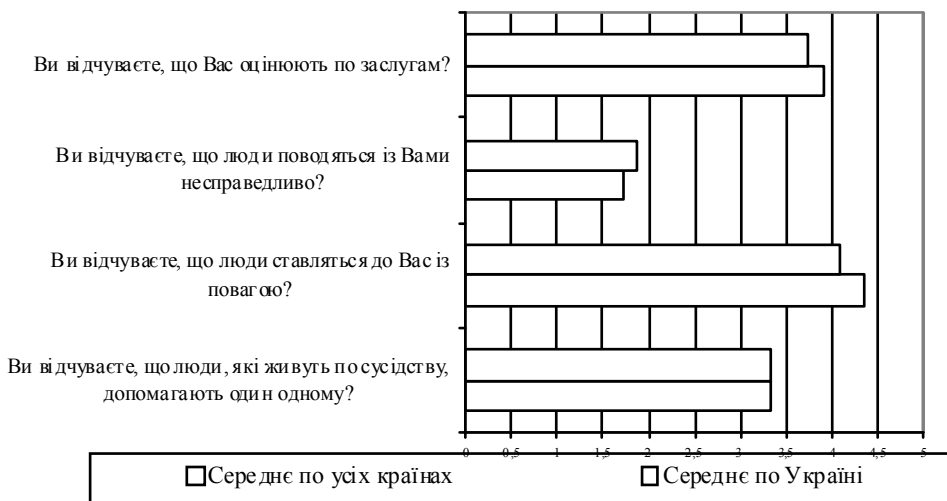

Рис. 2. Внутрішньоемоційні складники задоволеності життям

Хоча загалом емоційний стан населення не можна визнати депресивним, ціла низка показників, які є ознаками репресивності, виражені поміж жителів України більшою мірою порівняно із середньоєвропейськими показниками.

Важливим чинником задоволеності життям є соціальний складник, який ґрунтується на оцінці людьми своїх взаємин із соціальним оточенням. В якості індикаторів в опитуванні було задіяно такі показники, як "справедливість", "повага" та "взаємодопомога". Виявилося, що в Україні ситуація близька до загальноєвропейської.

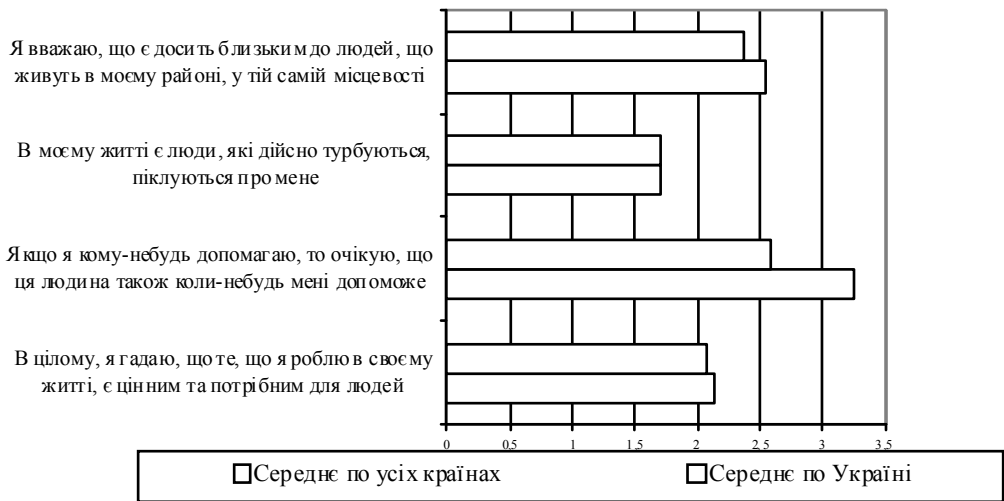
Респондентам потрібно було оцінити відчуття розвиненості соціальних стосунків за шкалою, де 0 позначав повну відсутність відповідного відчуття, а 6 – максимальну його вираженість (рис. 3). Найвище представлено у соціальному складнику відчуття поваги з боку оточуючих та відчуття справедливої оцінки власних заслуг. Несправедливе ставлення відчувається досить помірно, готовність допомогти один одному оцінюється на загальноєвропейському рівні. Отже, соціальний складник задоволеності, який ґрунтується на оцінці міжособистісних стосунків, практично не впливає на зниження рівня задоволеності життям.

Рис. 3. Соціальні складники задоволеності життям*

*середнє значення за шкалою від 0 – "зовсім немає такого відчуття", до 6 – "дуже значне відчуття"

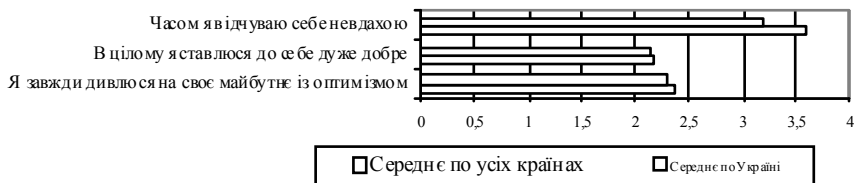
Це підтверджується і оцінкою рівня міжособистісних стосунків. Практично за всіма показниками респонденти в Україні дають результати, близькі до середньоєвропейських показників. Більше того, рівень очікувань допомоги у відповідь навіть вищий, ніж в середньому по всіх країнах (рис.4).

Рис. 4. Оцінка міжособистісних стосунків як складника задоволеності життям*

*середнє значення за шкалою від 1 – "повністю погоджуюсь", до 5 – "зовсім не погоджуюсь"

Нарешті ми виділяємо складник, який умовно позначений як особистісний і показує можливий внесок в оцінку загального рівня задоволеності життям особистісного потенціалу. В дослідженні було використано цілу низку відповідних показників, з яких ми наведемо лише узагальнюючі характеристики, які показують ставлення респондентів до себе та рівень оптимізму щодо власного майбутнього (рис.5).

Рис. 5. Особистісний складник рівня задоволеності життям*

*середнє значення за шкалою від 1 – "повністю погоджуюсь", до 5 – "зовсім не погоджуюсь"

Отримані результати дають підстави припустити, що особистісний компонент впливає на рівень задоволеності життям в Україні, причому впливає специфічним чином. Зокрема статистично значущою є відмінність у негативній самооцінці між результатами по Україні та середньоєвропейськими показниками, хоча позитивне ставлення до себе й оптимізм щодо власного майбутнього виражені в жителів України на рівні середніх по усіх країнах значень. Отже, на рівні оцінки внутрішніх шансів відмінності відсутні, проте на рівні суб'єктивної оцінки маємо вищу

незадоволеність, яка, на нашу думку, є наслідком саме негативного впливу зовнішніх обставин.

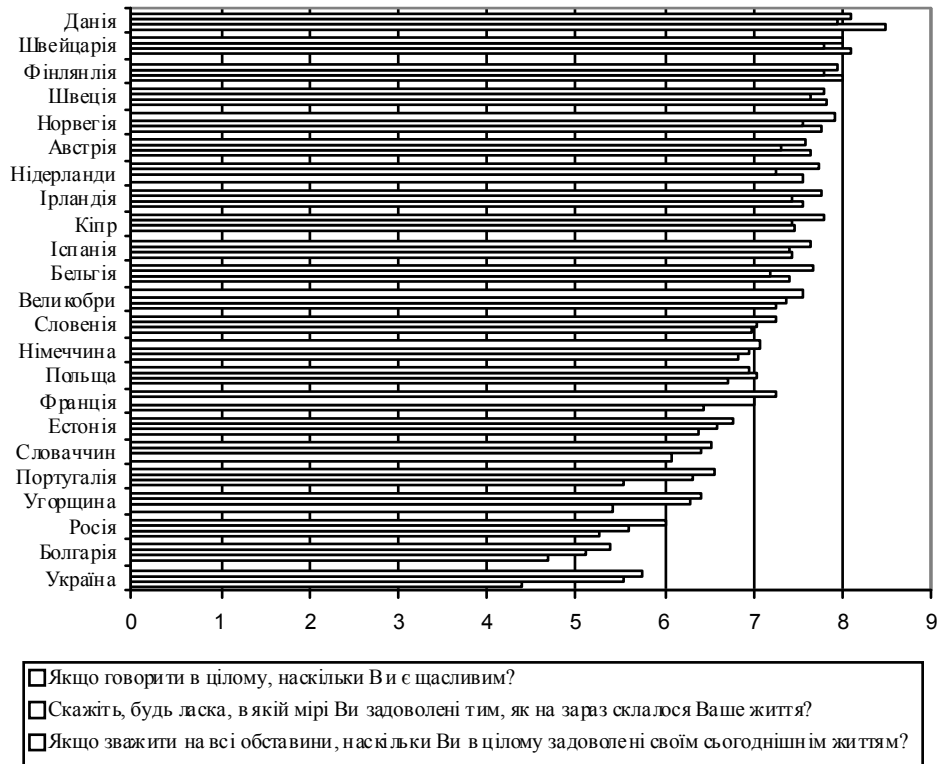
Це підтверджує перехід у площину загального контексту, який показує сприйняття ситуації в країні (оцінка соціального простору) та перспектив життя (оцінка часової перспективи). Населення України не сприймає зовнішню ситуацію життя як сприятливу, схильне очікувати погіршення і не вважає, що життя таке, яким би люди хотіли його бачити (рис. 6).

Рис. 6. Оцінка перспективи життя як складника задоволеності життям*
*середні значення за шкалою від 1 – "повністю погоджуюсь", до 5 – "зовсім не погоджуюсь"

Водночас дослідження зафіксувало досить суттєве розходження між загальною задоволеністю життям і оцінкою власного життя. Хоча загалом життя і не таке, яким би люди хотіли його бачити, особистий контекст життя задовольняє людей більше, ніж спільний. Якщо співставити відповіді респондентів на два, на перший погляд, подібних питання: "Якщо зважити на всі обставини, наскільки Ви в цілому задоволені своїм сьогоднішнім життям?" та "Якою мірою Ви задоволені тим, як на зараз склалося Ваше життя?", виявляється що Україна – єдина країна з усіх учасниць дослідження, де розрив між відповідями на ці запитання перевищує бал (задоволеність життям 4,39; задоволеність тим, як складається життя, – 5,54). При цьому, якщо загальна задоволеність життям в Росії перевищує загальну задоволеність життям в Україні майже на бал, то оцінка задоволеності тим, як складається особисте життя, у цих країнах практично однакова (рис. 7).

Ці результати дають підстави припустити, що оцінка задоволеності життям має не лише інтегральну а й контекстуальну природу. З одного боку, респонденти дають оцінки життю загалом, а не сьогочасних подій чи навіть середньотермінових змін, з іншого, "сьогоднішній день" досить непомітно трансформується в свідомості респондента в "сьогоднішнє життя".

Рис. 7. Рівні задоволеності життям у спільному та особистому контекстах?*

*середнє значення за шкалою від 0 – повністю незадоволений, до 10 – повністю задоволений

Отже, здійснена спроба операціоналізації процесу самоздійснення особистості на перетині часових і просторових координат з подальшою перевіркою запропонованих показників на матеріалі даних емпіричних досліджень засвідчила, що теоретичне моделювання топосу і хроносу потребує створення моделей, які б враховували наявність різних перспектив у формуванні суб'єктивних значень щодо оцінки самоздійснення особистості. Залежно від заданої дослідником перспективи (спільного чи індивідуального простору життя) в особистісних оцінках загальний соціальний фон може або наблизитися або віддалитися від особистісних оцінок задоволеності власним життєвим самоздійсненням.

In the article the attempt of operationalization of process of selfpositioning of personality is carried out on crossing of co-ordinates of time and space with subsequent verification of the offered indexes on material of empiric researches. On the basis of analysis of these empiric researches a necessity to take into account in a theoretical design of personality's topos and khronos different prospects in forming of subjective values in relation to the estimation of selfrealization was exposed.

Key words: personality; life space; life chances; expectation; social position.